

Dini Araştırmalar, Ocak-Nisan 2000, C. 2, s. 6

Hadis İliminde Ricâl Bilgisi ve İlk Kaynakları* -I-

*Mehmet EREN***

GİRİŞ İSNAT SİSTEMİ VE RİCAL İLMİ

A. İSNAT SİSTEMİ

Rical kitaplarında hadis senetlerindeki şahtlar ele alındığı ve ricâl araştırmaları isnatla birlikte başladığı için, öncelikle Hadis ilminde kullanılan isnat sistemi hakkında özet bilgi vermemiz gerekmektedir.

'İsnat', bir hadis veya haberi ilk söyleyenine kadar yükseltmek demektir. Yani haberi birbirinden rivâyet eden râvîlerin isimlerinin zikredilmesine 'isnat' denilir. Hadisçiler 'senet' ve 'isnat' kelimelerini müteradif olarak kullanmışlardır. Dayanılan

* Bu yazı, "Hadis İliminde Rical Kitapları ve İlmî Değerleri" (Selçuk Ü. S. B. E. Konya-1997) adıyla hazırladığımız doktora tezinin makale haline getirilmiş şeklidir.

** *Dr.*, Selçuk Ü. İlâhiyât Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı

şey manasına gelen 'senet', şahıslar için kullanıldığında 'güvenilir kişi'yi ifade eder. Hadislerin önündeki râvî isimleri zincirine de, hadisin sahîh ve zayıflığı konusunda esas alındıkları için, 'senet' denilmiştir.¹

Hz. Osman'ın şehit edilmesi ile başlayan kargaşa döneminden sonra, özellikle ilk hicri asrın ortalarından itibaren sahâbilerden çoğunun vefat etmesi, tâbiûn neslinin çoğunluğu teşkil etmesi, Hz. Peygamber'den her hangi bir haber nakleden kişiye, bu haberi kimden duyduğunu sormayı gerektirmiştir. Böylece 'Urve b. ez-Zübeyr (94/713), el-Hasen el-Basrî (110/728), Muhammed b. Sîrîn ve 'Âmir eş-Şa'bî (103/721) gibi, h.110'dan önce vefat etmiş olan büyük tâbiiler döneminde isnat araştırmasına verilen önem artmıştır. Özellikle hadis uydurma faaliyetinin arttığı Kûfe'de Şa'bî (103/721), hadis rivâyetinde isnat araştıran ilk kişi olarak meşhur olmuştur.²

Sahâbenin başlattığı hadis rivâyetinde dikkatli olma zihniyeti, tâbiûn neslinde daha fazla önem kazanarak sıkı bir isnat sorma şekline dönüşmüş ve yaygınlaşmıştır. İslâm fetihleri neticesinde muhtelif milletlerin İslâm toplumuna karışması ve hadis uydurma faaliyetinin artması bu gelişmeyi daha da hızlandırmış, sonunda isnada verilen önem artarak, isnat hadisin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir.³

Muhaddislere göre isnat, hadisin garantisidir. Ancak bu garanti hiç şüphe yok ki, isnat zincirini meydana getiren her bir râvî halkasının sağlam ve güvenilir olmasıyla teşekkül eder. Nitekim Şâtîbî bu duruma işaret ederek "Âlimler isnadı dinden saydılar. Ancak bununla mücerred 'filân filândan tahdis etti' demeyi kastetmemişler, bilâkis kendilerinden hadis alınan râvîlerin tanınması ile ilgili hususları murad etmişlerdir. Tâ ki meçhul, mecruh ve yalanla itham edilenlerden değil, ancak rivâyetine güven hâsıl olanlardan isnatlı hadis nakledilsin" demiştir.⁴

Hicrî üçüncü asrın sonuna kadar ana hadis kitaplarının telifi ile şifâhi rivâyetin önemi azalmış, bundan sonra kaynak kitapların doğru bir şekilde nakline gayret gösterilmiştir. Telif edilen kitapları, müelliflerinden dinlemek ve onlar

1 el-Feyyûmî , el-Misbâhu'l-münîr s.110-111 (s-n-d md.); es-Süyûtî , Tedrîbu'r-Râvî I,22.

2 er-Râmeihürmüzi, el-Mühaddisü'l-fâsil s.208; İbn 'Abdilberr, et-Temhid I,55.

3 Hadis âlimleri, isnatları araştırma neticesinde onlarda görülen özellikleri dokuz madde halinde sıralamışlardır: 1. Âlî ve nâzil isnatlar 2. En sahîh ve en zayıf kabul edilen isnatlar 3. Müselsel isnatlar 4. Mu'an'an isnatlar 5. Rivâyet ettiği hadisi unutarak onu başkası vasıtası ile kendinden rivâyet etme 6. Büyüklere küçüklerden rivâyeti 7. Babaların oğullardan rivâyeti 8. Oğulların babalardan rivâyeti 9. Müdebbec ve akrân rivâyetleri.

4 Abdulfettâh Ebû Ğudde. el-İsnâd mine'd-dîn s.41.

kanalıyla rivâyet etmek ilk zamanlardan itibaren bilinen ve uygulanan bir husustur. Ancak hicri dördüncü asırda, şifâhî rivâyetin zayıflamaya başlayıp çok sayıda kitabın telif edilmesiyle birlikte 'ilmî isnat' denilebilecek bu metod bir hayli yaygınlaşmıştır. Öyleki meşhur bir âlim bir kitap yazınca, rivâyet hakkını kendisinden almak için her taraftan ilim adamları ona koşmuşlardır.

Buna rağmen Hadis ilminde isnadın önemi hiç bir zaman azalmamış, tersine hadis tenkit kâidelerinin çoğu isnat ve râvîler üzerinde yoğunlaşmıştır. Yukarıda Şâtibî'den isnadın dinden sayılmasındaki gayenin 'râvîlerin hallerinin araştırılması' açıklamasını nakletmiştik. Muhaddisler isnatları araştırırken aynı zamanda râvîlerin kimliklerini, hoca ve talebelerini ve cerh-tadil durumlarını da araştırarak, bu araştırmalar neticesinde elde ettikleri bilgi ve notları kaydetmişlerdir. Hicri ikinci asır boyunca hadislerin toplanıp kitaplara geçirilme çalışmaları tamamlanınca, bu asrın son çeyreğinden itibaren hadislerin senetlerinde geçen sahâbe, tâbiîn ve sonraki râvîlerin biyografileri için müstakil kitaplar telif edilmeye başlamıştır.

Böylece hadislerin başında bulunan râvîler zinciri için kullanılan 'senet', muhaddisler tarafından 'hadis tenkidiyle ilgili kâidelerin etrafında döndüğü bir mihver' olarak kabul edilmiş. Senetlerde geçen râvîlerin biyografilerinin ve hadis rivâyetindeki durumlarının araştırılması neticesinde derlenen bilgilerle Ricâl ilmi teşekkül etmiş, zaman içinde bu ilim dalı irili-ufaklı kollara ayrılarak bunların her birinde yüzlerce eser telif edilmiştir.

B. RİCÂL İLMİ

Zengin İslâmî Biyografi Edebiyatı'nın bir bölümünü teşkil eden ve ağırlıklı olarak muhaddislerin biyografilerini ihtiva eden Ricâl kitapları, aynı zamanda bu edebiyatın doğmasına en büyük tesiri icra etmiştir. Bu yüzden Ricâl ilmine geçmeden önce İslâmî Biyografi Edebiyatı'nın doğuş ve gelişimine kısa bir göz atmak istiyoruz.

Arapça'da hal tercemesi/biyografi anlamına gelen iki terim bulunmaktadır: Sîret (ç. siyer) ve Terceme (ç. terâcim). Gidişât, hey'et ve durum anlamlarına gelen Sîret, daha çok Hz. Peygamber'in hayatı ve gazveleri için kullanılmıştır. Terceme ise; bir dilden başka bir dile çevirme anlamının yanında, bir kitabın konu başlıkları, bir şahsın hayatını ve eserlerini anlatmak ve aynı dilde birinin sözlerini daha açık ve mufassal bir şekilde başkasına anlatmak için de kullanılmaktadır.⁵

Hayat hikâyesi için kullanıldığında “Terceme”, önemli şahsiyetleri tanıtmak, onların üstün ve noksan yönlerini göstermek maksadıyla bir şahsın onların biyografilerini yazmasına denmiştir. Zaman içerisinde Terceme, “bir kitapta, bir grup insanın kısa hayat hikâyeleri”; Sîret ise “tek kişinin geniş biyografisi” için birer istilâh olarak yerleşmiştir.⁶

Siyer ve Terâcim ilminin doğuşunda bilhassa şu iki husus etkili olmuştur: Peygamber’in hayatının bilinmesine verilen önem ve hadislerin toplanmasında râvîleri tanımaya yönelik isnat sisteminin kullanılması. Hadis ve Siyer ilimlerinin ikisinin konusu da Hz.Peygamber’dir. Siyer, kronolojik tertiple onun hayatını incelerken; Hadis onunla ilgili rivâyetleri konulara veya sahâbî râvîsine göre tertip ederek ele almaktadır.

İnsanlık tarihinde, hiç bir kişinin hayatı Muhammed (a.s.)’in hayatı kadar teferuatlı bir şekilde tespit edilmemiştir. Başka hiç bir Peygamber ve insanın sözleri onunki kadar korunmuş ve kitaplara geçirilmiş değildir. Hz. Peygamber’in hayatını bilmeye gösterilen itina, onun sözlerini ve işlerini araştırmaya verilen önem, müslümanları bunları nakleden kişileri de araştırmaya sevketmiştir. Neticede sahâbe, tâbiîn, tebe-i tâbiîn ve sonraki tabakalardan hadis rivâyeti ile ilgisi olan binlerce kişinin biyografileri kitaplara geçirilmiştir.

‘Biyografi Edebiyatı’ ile bir grup insanın hal tercemelerini ihtiva eden ve genellikle Terâcim/Tabakât adı verilen kitapları kastediyoruz. Hicrî ikinci asrın son çeyreğinden itibaren yazılmaya başlanan bu kitapların çoğu, önceleri doğal olarak hadis râvîleri ile sınırlıdır. Batılı araştırmacıların ‘Biyografi Sözlükleri’ dedikleri bu kitaplar, tamamen İslâm toplumunun kendine has bir buluşu olarak kabul edilmiştir. Sir Hamilton Gibb en eski biyografi sözlüklerinin muhtevaları hakkında şöyle demektedir: “Bunların temelini oluşturan mefhum, İslâm toplumunun kendi tarihini ve öz kültürünü inşâ ve nakilde, erkek ve kadınların münferiden katkıda bulunmasıdır. İşte bu kişiler, politik idarecilerden ziyâde, kendi sahalarında İslâm toplumundaki

6 Bu iki terimin anlamları için bkz. Hânî el-‘Amd, Dirâsât fi Kütübi’t-Terâcim ve’s-Siyer s.70,73. Hz. Peygamber’in Siyerinin sınırlarını ve ana hatlarını tespit eden ilk kişi olduğu anlaşılan İbn Şihâb ez-Zührî (124), sîret terimini kullanan ilk kişi olarak bilinmektedir. (ed-Dürî Abdulazîz, Bahsün fi Neş’eti ‘İlmi’t-Târih s.23) Terceme kelimesi ise “bir kişinin biyografisi” anlamıyla oldukça geç kullanılmıştır. Onu ilk defa, “bir edîbin hayat hikâyesi” istilâhı olarak Yâkût el-Hamevî (626) kullanmıştır. (Hânî el-‘Amd, a.g.e. s.70)

aktif kuvvetleri temsil etmektedir. Onların bu kişisel katkıları, kaydedilmeye ve gelecek nesillere aktarılmaya değer bulunmuştur.”⁷

1. Ricâl İlminin Tarifi ve Konusu

Ali b. el-Medîni, Hadis ilmini ikiye ayırmaktadır: Hadis metinlerini anlamak ve Hadis Ricâlini tanımak.⁸ Bu büyük muhaddisin çok vecîz bir şekilde ifade ettiği gibi, Hadis ilminin yarısı olarak kabul edilen Ricâl ilmi, sonraki taksimlerde de Hadis ilimlerinin en büyük branşlarından birisi sayılmıştır.⁹

Hadis Ricâli ilmi veya kısaca Ricâl ilmi adı verilen ilim dalının ismindeki ‘ricâl’den maksat, erkek olsun kadın olsun hadis ve haber nakleden râviler demektir. Arapçada ‘erkekler’ için kullanılan bu kelime, kadın râvilerin sayısının erkeklere nazaran az olduğu için kullanılmış olabilir. Ancak daha büyük ihtimal, ‘racül’ kelimesi ‘kâmil fert’ manasına da geldiği için, ‘devlet ricâli’ terimi gibi hadis rivâyeti ile meşgul olanların tümüne ‘hadis ricâli’ denmiş olmasıdır.

Hadis senetlerinde geçen şahısların, râvî olmaları yönüyle incelenmeleri, Hadis ricâli ve Cerh-tadîl adında iki ana ilim dalı ile bunlara bağlı alt disiplinlerin doğmasına yol açmıştır. Hadis ricâli ilmi, hadisleri nakleden râvilerin kimliklerini tanıtmaya çalışan, Cerh-tadîl ilmi ise onların rivâyetlerinin kabul veya reddinde etkili olacak vasıflarını araştıran ilim dalı şeklinde tarif edilmektedir.¹⁰ Ancak bu iki ilim dalı, birbirinden kesin sınırlarla ayrılmış değildir. Râvileri tanıtan kitaplarda onların cerh-tadil durumlarına yer verildiği gibi, bir râvî hakkında cerh-tadîl hükmü vermek için de, önce o râvînin kim olduğunun tanıtılması gerekmektedir. Bu yüzden ikisinin birden Ricâl ilmi adı altında işlenmesinin daha uygun olacağını düşünüyoruz.

2. Ricâl İlmi ve Târih

Muhaddisler râvî ve rivâyetlerin tenkidinde târih bilgisinden istifade etmişlerdir. Râvî ile hocasının doğum ve vefat tarihlerinden hareketle, onların görüşüp-gö-

7 Gibb Sir Hamilton, “İslâmic Biographical Literature” s.54.

8 er-Râmehürmüzi, el-Muhaddisü'l-Fâsil s.320; İbn Teymiyye, Minhâcû's-Sünne IV,115; ez-Zehabi, Siyeru A'lâm XI, 48.

9 Subhi es-Sâlih önemli Hadis ilimlerini; Cerh-ta'dil, Ricâlü'l-hadîs, Muhtelifü'l-Hadîs, 'İlelü'l-hadîs, Ğarîbü'l-hadîs ve Nâsihu'l-hadîs ve mensûhuhû şeklinde saymıştır. ('Ulûmu'l-hadîs ve Mustalahuhû s.109-114) Hadis İlimlerinin daha geniş bir listesi ve tanıtımları için bkz. Koçkuzu Ali Osman, Hadis İlimleri ve Hadis Târihi s.51-95

10 Subhi es-Sâlih, a.g.e. s.109-110.

rüşmediklerinin tespiti, râvîlerden yaşlılık vb. gibi sebeplerle zihnî fonksiyonlarında bozukluk (ihtilât) olanların bu duruma maruz kaldıkları zamanın bilinmesi ve seyahat ettikleri yerlere girdikleri vakitlerin tayini, ancak bunların tarihlerinin tespiti ile mümkündür. Hattâ bu yüzden olsa gerek Sehâvî “Tarih Bilgisini” Hadis ilimlerinin bir branşı saymıştır.¹¹

‘Târîh’ adı verilen en eski kitapların, düzenli bir kronolojik tertibe sahip olmayan biyografi kitapları olduğu görülmektedir. Bunlara ‘Târîh’ denmesinin sebebi, onlarda biyografisi verilenlerden bir kısmının doğum ve ölüm tarihlerinin zikredilmiş olmasıdır.¹² Muhaddisler ‘Târîh’ kitaplarında kronolojik tertiple hâdiseleri değil, sahâbeden itibaren kendi dönemlerine kadar geçen süre içinde yaşamış olan hadis râvîlerini tanıtmaktadırlar.

Hal tercümelerinin, Târîh ilminin önemli bir bölümü olduğu kesindir.¹³ Bu yüzden râvî ve muhaddislerin hal tercemelerini konu edinen Ricâl ilmi, Târîh ilminin kolları arasında sayılmıştır.¹⁴ Yalnız, Ricâl kitaplarında şahsın doğumundan ölümüne kadar tüm hayatını kapsayan biyografisinin verilmesi söz konusu olmayıp, genellikle ilmî hayatı ve Hadis ilmindeki yeri üzerinde durulmaktadır. Bundan dolayı Ricâl kitaplarının Kültür ve İlim Târîhi için büyük önemi vardır. Bu duruma işaret eden Zeki Velîdî Togan, “Bu nevi hal tercemeleri Medeniyet Târîhi üzerindeki tetkiklerde müracaat edilecek ilk mercilerdir. Bunlar bilhassa fikrî hayatın inkişâf târihini öğrenmek için çok mühimdir” demektedir.¹⁵

3. İlk Ricâl Kitapları

“Ricâl Kitapları”ndan kastımız, “müellifi hadisçi olan ve muhaddislerin hal tercemelerine ağırlık veren biyografi kitaplarıdır”. Bunlar, Hadis Usûlü kitapla-

11 es-Sehâvî, el-İ‘lân s.450.

12 Rosenthal, ‘İlmu’t-Târîh ‘inde’l-Müslimîn s.24-25. el-Mes‘ûdî Ebu’l-Hasen Ali b. el-Huseyn (345)’nin, Mürûcû’z-Zeheb adlı kitabının mukaddimesinde kendi dönemine kadar Tarih kitabı olan meşhur âlimlerden seksen kadarını saydıktan sonra, “Hadisçilerin, Tarih kitapları ile Ricâl’in isimleri, asırları ve tabakaları için yazdıkları kitaplara girmiyorum. Çünkü onlar bu kitapta zikredemeyeceğim kadar çoktur” demesi, ilk asırlardan itibaren çok sayıda ricâl kitabının telif edildiğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. (Mürûcû’z-Zeheb I, 6)

13 Rosenthal, ‘İlmu’t-Târîh ‘inde’l-Müslimîn s. 28; Togan Z. Velîdî, Târihte Usûl s.57.

14 Sehâvî ve Süyûtî, Ricâl İlmîni Târîh İlminin bir branşı kabul etmiş, Kâtip Çelebi ile Taşkôp-rüzâde de, bu konuda o ikisine uymuştur. (Keşfü’z-Zünûn I, 271)

15 Togan Z. Velîdî, Târihte Usûl s.57.

rında ricâl ilminin konularıyla ilgili bahislerde kaynak olarak kullanılmıştır. Târihçilerin metodu olan kronolojik tertiple olayları ve şahısları ihtiva eden büyük târîh kitapları, belirli bir asırda yaşayanların biyografilerine dair kitaplar, Hadis dışında diğer İslâmî ilimlerin her birinin ricâli için telif edilmiş eserler ve bir tek şahsın hal tercemesine tahsis edilen kitaplar konumuz dışındadır.

Hicrî II. asrın ortalarına kadar müstakil rical kitaplarının yazılmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü henüz isnatlar kısa ve yalındır, sahâbe ve tâbiîn tabakasından olan şahıslar iyi tanınmaktadır. Daha sonra isnatların uzaması ve dallanıp-budaklanması sebebiyle, onlarda geçen şahısların tanınma ihtiyacından rical kitaplarının telifi gerekli olmuştur. İlk rical kitaplarından büyük kısmının tabaka esasına göre tertip edildiğini söyleyebiliriz.

el-Leys b. Sa'd (175/791) ve Abdullah b. Mübârek (181/797)'in et-Târîh'lerinin ricâl kitapları olduğu kesindir. el-Velîd b. Müslim (195/810) de ricâl târihine dair kitabı olan muhaddislerdendir. Bu zamanlarda ve daha sonraları, râvîlerin biyografilerini ihtiva eden kitaplara 'et-Târîh' adı verilmiştir. İlk ricâl kitaplarına verilen diğer bir isim 'Tabakât'tır. İkisi de 207/822'de vefat etmiş olan meşhur tarihçiler; el-Heysem b. 'Adî ile el-Vâkıdî'nin Tabakât'ları meşhurdur. Ancak günümüze ulaşan en eski ricâl kitapları; İbn Sa'd (230/844) ve Halife b. Hayyât (240/854)'ın Tabakât'ları ile Yahyâ b. Ma'în (233/847)'in Târîh'i, Ali b. el-Medîni (234/848)'nin 'İlelü'l-Hadîs'i ve Ahmed b. Hanbel (241/855)'in el-'İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl'idir.¹⁶

4. Ricâl Kitaplarında Şahısların Tertip Ediliş Şekilleri

Ricâl kitaplarında, şahısların genellikle beş şekilde tertip edildiğini görmekteyiz. Bazan bu şekiller birbiri içinde de uygulanabilmektedir. Örneğin günümüze ulaşan en eski ricâl kitapları olan İbn Sa'd ile Halife b. Hayyât'ın Tabakât'ları, adları

16 Şia'nın Hadis Ricâli çalışmaları da, hicrî ikinci asrın sonları ile üçüncü asrın başlarına rastlar. Şia'dan Hadis ricâli ile ilgili ilk kitabı, K. er-Ricâl adıyla Ebû Muhammed Abdullah b. Cebele (219) telif etmiştir. Ondandı Şia'dan hicrî üçüncü asırda ricâle dair kitabı olan on kişi biliniyorsa da, bunlardan sadece Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Berkî (274 veya 280)'nin kitabının günümüze ulaştığı bilinmektedir. el-Berkî ile birlikte sonraki kitaplarda eserlerinden nakil yapılan diğer üç müellif şunlardır: el-Hasen b. Ali İbn Fedâl (224), el-Fadl b. Şâzân (254) ve Ahmed b. Ali el-'Akikî (280). Şia'nın hicrî dördüncü asırdan itibaren telif edilen önemli Ricâl kitapları ve tanımları için bkz. el-Fadlî Abdulhâdî, Usûlü 'İlmi'r-Ricâl s.34-62; el-'Umerî, Bühûs s.161-170.

üzerinde 'tabaka' tertibinde olduğu gibi, ayrıca sahâbe tabakasında ensâba göre, sonrakilerde de şehirlere göre düzenlemeyi ihtiva etmektedirler. Bu beş tertip şeklini kısaca tanıtmaya çalışalım.

1. Neseplere göre tertip: Bu tertip şekli, Hz. Ömer döneminde hazırlanan Ordu Sicil Defterlerine (Dîvân) dayanmaktadır. Hz. Ömer, kabîlelerin tertibinde Hz. Peygamber'e yakınlığı esas almıştır. Ricâl kitaplarının kaynaklarından olan ve ikinci hicri asrın ortalarından itibaren yazılmaya başlanan Ensâb kitaplarında, Hz. Ömer'in bu tertibi esas alınmıştır. Hadisçiler de râvîlerin kimliğini tespit işine büyük önem verdikleri için, neseplere bilgisini dikkate almışlardır.

2. Tabakalara göre tertip: Bir tabakanın (karn) ne kadar bir zaman dilimine tekâbül ettiği tartışmalıdır. Muhaddisler, râvîleri tabakalara ayırırken, zaman mefhumu ile birlikte aynı hocalardan ders almış olma faktörünü de dikkate almışlardır.

3. Şehirlere göre tertip: Hadis râvîlerinin memleketlerinin bilinmesi; hoca-talebe münâsebetlerini tespit etmek, râvîler üzerindeki bir takım bölgesel özellikleri bilmek vb. gibi sebeplerden ötürü önemlidir. Sahâbeden sonra, kabîle nispeti yerine şehir nispetleri yaygınlaştığı için, ricâl kitaplarında genellikle râvîlerin memleketlerine işaret edilmektedir.

4. Alfabetik tertip: Ricâl kitaplarının şahısların isimlerine göre alfabetik tertip edilmesinin gerekçesi, bu tür kitapların mukaddimelerinde, 'bir kişi hakkında bilgi edinmek isteyene kolaylık' şeklinde açıklanmıştır. Bu gerekçe, bize, bu kitapların müracaat kitabı olması düşüncesi ile telif edildiğini göstermektedir. Ricâl kitaplarında alfabetik tertibi uygulayan ilk kişi Buhârî (256/869) olmuştur. Alfabetik tertiple yazdığı et-Târîhu'l-kebîr'i bütün ricâl kitaplarının ana kaynağıdır. Hadis kitapları içinde onun Sahîh'ine verilen önem, ricâl kitapları arasında da bu kitabına verilmiştir.

5. Kronolojik tertip: Bu tertip şekli daha çok târîh kitapları için geçerlidir. İslâm târihçileri kitaplarını genellikle senelere göre tertip etmiş, her senenin önemli hâdiselerini anlattıktan sonra, o senede vefat etmiş olan âlim ve meşhur kişilerin biyografilerini de ilâve etmişlerdir. Muhaddisler bu metodu, 'tarihçilerin metodu' olarak tavsif ederler. Hadisçilerin, 'Târîh' isimli Ricâl kitaplarında ise, yukarıda bahsettiğimiz dört tertip şekline göre muhaddislerin ağırlıkta olduğu kişilerin biyografileri işlenmektedir.

Hadisçiler, zaman mefhumuna râvîlerin doğum ve ölüm tarihleri ile tabakalarının tespiti için önem vermişlerdir. Ricâl kitaplarında şahısların doğum ve vefat

târihleri ile tabakalarını belirtmeye özel bir önem gösteren muhaddisler, ayrıca vefât tarihleri için yazdıkları 'Vefeyât' kitaplarında kronolojik tertibi dikkatli bir biçimde uygulamışlardır.

Bu beş tertip şeklinden en fazla alfabetik tertip tutulmuştur. Ricâl kitaplarının çoğu, istifade edeceklere kolaylık olması için alfabetik tertiple yazılmıştır. Daha sonra, hadisçilerin vazgeçemeyeceği tabakalara göre tertip gelir. İlk asırlarda ağırlık tabakât tertibinde iken, daha sonra alfabetik tertip yaygınlaşmıştır. Fakat buna rağmen tabakât tertibi de devam etmiştir. Tabakât tertibi ile yazılan son kitaplardan en önemlisi, büyük muhaddisler için telif edilmiş olan Zehebi'nin Tezkiretü'l-huffâz'ıdır. Zehebi'den sonra Ricâl kitaplarında bu tertip şekli azalmış ve tamamen alfabetik tertip hâkim olmuştur.

Burada, hicrî ilk dört asırda her hangi bir tertip şeklinin uygulanmadığı kitapların olduğunu da hatırlatmalıyız. 'Süâlât Kitapları' adı verebileceğimiz bu eserleri; muhaddisler, büyük hadis âlimi olan hocalarına râviler hakkında sordukları sorulara aldıkları cevaplardan derleyerek oluşturmuşlardır.

5. Ricâl Kitaplarında Biyografilerin Sunuluşu

Ricâl kitaplarında râvilerin biyografileri sunulurken, üzerinde durulan bazı ortak hususlar vardır. Her ne kadar râvilerin belirli yönlerine ağırlık verilse de, hemen hemen hepsinde az veya çok bu hususlara yer verilir. Biyografilerde üzerinde durulan bu ortak noktaları şu şekilde sıralayabiliriz.

1. Öncelikle, şahsı diğerler kişilerden ayıracak olan kimlik bilgileri zikredilir. Râvînin kimliğinin tespiti, oldukça önemli olan bir husustur. Kimlik bilgilerindeki benzerlik ve aynılıkler, bir çok râvînin birbirine karışmasına sebep olmuştur. Binlerce kişiyi ihtiva eden bir kitapta, makul sayıda bulunan hatalar normal karşılanmalıdır. Günümüzde bile dikkatli nüfus kayıtları mevcut olduğu halde, bazen şahıslar birbiriy-le karıştırılabilmektedir.

2. Şahsın kimliği tanıtıldıktan sonra, hoca ve talebelerinden meşhur olanlar zikredilerek onun daha iyi tanınması sağlanır. Böylece, râvî tek başına değil, önceki ve sonraki tabakadan irtibatlı olduğu kişilerle birlikte ele alınmış olmaktadır. Bu, müslümanlara has olan tabaka sisteminin bir tezâhürüdür.

3. Râvînin cerh-tadîli hakkında genellikle ricâl otoritelerinin hükümleri nakledilir. Sahâbe tabakası hariç, sonraki râvîlerin hadis rivâyetinde sika veya zayıf olmalarına genellikle işaret edilmeye çalışılmış, büyük cerh-tadil imamlarının onlar hakkında verdikleri hükümler nakledilmiştir.

4. Şahısların doğum ve vefat tarihleri de, genellikle kaydedilmeye çalışılır. Bilindiği üzere muhaddisler, râvînin hadis naklettiği hocası ile direkt temasına büyük önem verirler. Bu konuda şüphelendikleri kişilerin doğum tarihlerini sorarak, hadis aldıkları hocalarının vefat tarihleri ile mukâyese ettikleri olmuştur. Bazılarının hadis kitaplarını müelliflerinden semâ etme iddialarının yalan olduğu, bu tarihlerin bilinmesiyle ortaya çıkarılmıştır. Ancak, râvîlerin çoğunun doğum tarihleri tespit edilmediği için, kitaplarda daha çok ölüm tarihleri zikredilmiştir.

Ricâl kitaplarında, ortak olarak üzerinde durulan bu hususların yanında sahâ-beden olanlara mutlaka işaret edildiği görülmektedir. Şahsın; ahlâkî ve bedenî özelliklerinden, en fazla meşhur olduğu ilim dalından, yazdığı eserlerinden, ilim tahsili için yaptığı seyahatlerden, bulunduğu resmî görevlerden, karıştığı hâdiselerden, itikâdî görüşü ile amelî mezhebinden de zaman zaman bahsedilmektedir.

6. Ricâl Kitaplarının Hadis ve Diğer İslâmî İlimlere Hizmetleri

Ricâl kitaplarının esas telif maksadı, Hadis ilmine hizmet etmektir. Bu kitaplar hadis rivâyeti ile ilgili olan herkesin; kimliğinin, tabakasının, hoca ve talebelerinin, cerh-tadil durumunun bilinmesi için yazılmıştır. Bilhassa hicri ilk üç asırda yaşamış olan bütün râvîler, tek bir hadis rivâyet etmiş olsa bile, bu kitaplarda tanıtılmaya çalışılmıştır. Sonraki muhaddisler hakkında da özellikle Mu‘cem ve Meşyaha(t) türü eserlerde geniş bilgi bulabiliriz.

Ricâl kitaplarından en fazla, bir râvînin cerh-tadil durumunu öğrenmek için istifade edilir. Büyük cerh-tadil imamlarının râvîler hakkındaki görüşlerinin kaynaklardan araştırılması neticesinde, râvînin sika olduğuna hükmedilirse onun rivâyeti kabul edilir, cerhedilen biri olduğu ortaya çıkarsa rivâyeti reddedilir. Bundan dolayı Cerh-tadil kitaplarının, genellikle, durumu araştırılan her hangi bir râvî için, müracaat kitabı olarak kullanıldığını söyleyebiliriz.

İnsatları ve onlarda geçen râvîleri bilmek muhaddisin en başta gelen görevidir. Bu yüzden onun önemli ricâl kitaplarını mütâlaa etmiş olması gerekir. İbn Hacer el-Askalânî, Hadis İlminde “Hâfız” lakabını alacak kişide aranan şartlar arasında, onun “râvîlerin tabakalarına ve mertebelerine vâkıf olması ile Cerh-tadil ilmini bilmesi”ni de saymıştır.¹⁷

17 es-Sehâvî , el-Cevâhir ve’ d-Dürer I, 30.

Ricâl kitapları, Hadis ilminden sonra, ikinci derecede Târih ilmine hizmet etmiştir. Bu kitaplarda, şahısların dînî durumlarını ve ilmî çabalarını ortaya koyma gayreti, onları müslüman toplumun dînî ve entellektüel hayatı için önemli Kültür Târihi kitapları haline getirmiştir. Bu hususa dikkat çeken Gibb, “Bu eserler olmasaydı açıkçası, İslâm kültürü ile ilgili detaylı hiç bir çalışma yapılamazdı” hükmünü vermiş ve Ricâl kitaplarının aynı zamanda Sosyal ve Kurumlar Târihi’i için de kıymetli bilgiler ihtiva ettiğini söylemiştir.¹⁸ Ricâl kitapları, İslâm toplumundaki kadınların, başta Hadis olmak üzere dînî ilimlere yaptıkları hizmetler ile onların diğer sosyal aktiviteleri ve toplumdaki statüleri konusunda da bize mataryeller sağlayan kaynaklardır.

Ricâl kitaplarının kullanılacağı alanlardan birisi de, Eğitim ve Ahlâk’tır. Bu kitaplarda, genellikle âlimlerin güzel ahlâkı ve örnek davranışları ile ilgili son derece önemli örneklere de yer verilir. Onların dindarlıkları, sözleri ve fiilleri ile nasları açıklamaları ve kendilerine sorulan problemleri çözerken uyguladıkları yöntemler, biyografileri içinde zaman zaman geçen hususlardır. Biyografilerin tetkiki ile onların bu tecrübe ve yol göstermelerinden en güzel şekilde istifade etme imkânı buluruz.¹⁹

Ricâl kitaplarında; İslâm kültür ve tarihinin sonraki nesillere aktarılmasında ferdi olarak görev almış, katkıda bulunmuş erkek ve kadınların gayretleri sergilenmiştir. Bu kişiler; tamamen halkın arasından çıkmış, devlet görevi almayan ve politik faaliyetlere katılmayan, ama İslâmî ilimlerin çeşitli dallarında ihtisas sahibi olan kişilerdir.

Hadis Usûlü kitaplarında, Ricâl Kitapları esas alınmak suretiyle Ricâl ilminin konuları bir çok küçük bransa ayrılarak işlenmiştir. Biz, Ricâl Kitaplarının şu beş ana grupta toplanabileceğini düşünüyoruz: Kimlik Bilgileri, Tabakât Bilgisi, Belirli Kitapların ve Bölgelerin Ricâli, Cerh-Tadîl İlmi ve Mucem-Meşyehat türü kitaplar.

I. RÂVÎ VE MUHADDİSLERİN KİMLİK BİLGİLERİ

Şahısların kimlikleri deyince onların isimleri, künyeleri, lakapları ve nispetleri akla gelir. Geçmiş zamanlarda ve günümüzde fertleri bu bilgilerle tanır ve tanıtırız. O halde şahısların tanınması için öncelikle bunların bilinmesi gerekir. Hadis ilminde cerh-ta’dîl için öncelikle râvîlerin şahıslarının tanınması gerekli olduğundan bu bilgi dallarının herbirinde bu görevi yapacak birçok kitap yazılmıştır.

18 Gibb S. Hamilton, a.g.mkl. s.58.

19 es-Sehâvî, el-İ’lân s. 420.

Hadis râvîlerinin *isim, künye, lakap ve nispetlerinin* doğru olarak bellene-
mesi her râvînin ayrı ayrı tanınması için gereklidir. Çünkü râvîler adâlet/din-
darlık ve zapt/ilmî güvenilirlik bakımından aynı derecede kabûle şâyân değildir.
Aynı adı taşıyan iki râvîden birisi *âdil* kabul edilirken, diğeri *sika/güvenilir* ol-
mayabilir.²⁰

A. İSİMLER VE KÜNYELER BİLGİSİ

Râvîleri tanımada bilhassa isim ve künyelerinin bilinmesi önem arzeder. İsim ve
künye şahsın tanınmasında birbirini tamalayan iki unsur olduğu için, ikisinin birden
bilinmesi gerekir. Bu yüzden hadisçiler râvîlerin künyelerini araştırıp toplamaya önem
vermişlerdir.

Esmâ ve Künâ kitapları râvîlerden künyesiyle meşhur olanların isimlerini, isim-
leriyle meşhur olanların da künyelerini toplayan kitaplardır. Bu tür kitaplar Ricâl
ilmindeki ilk eserlerle birlikte müstakil olarak veya genel rical kitaplarının bir bölümü
olarak telif edilmeye başlamıştır. Hadis Usûlü kaynaklarının yazılmaya başlanmasıyla
da ‘esmâ ve künâ bilgisi’ usûl konuları arasında ele alınarak incelenmiş ve genel
kâidelerinin tespitine çalışılmıştır.

Hadis senetlerinde râvî genellikle ismi, babasının ismi ve künyesiyle anılır. Kimi
zaman bunlara ayrıtedici bir özellik olarak lakabı veya bir nispeti de ilave edilebilir.
Ancak zaman zaman meşhur olduğu için bunlardan birinin tek başına söylenmesi veya
dedesinin isim ve künyesiyle birlikte anılması da sözkonusu olmaktadır. İşte râvîlerin
senetlerde bu kadar değişik şekilde geçmesi, bazen kendilerini tanıyamayanların onla-
rı ‘mechûl’ saymalarına, ilgili hadise de ‘mu‘allel’ denilmesine sebep olmuştur.²¹

Künyeler için Hişâm b. Muhammed el-Kelbî (204/819) ile el-Heyssem b.
‘Adî (207/822) birer kitap yazmışlardır.²² Hadisçilerden bu konuda ilk eser sa-
hipleri ise Yahyâ b. Ma‘în (233/847),²³ Ali b. el-Medîni (234/848),²⁴ Ebû Bekr

20 el-Hatîbü'l-Bağdâdî , el-Kifâye s.528.

21 Muhammed Rızâ el-Hüseynî, “el-Künye ...” s. 57.

22 İbnü'n-Nedîm , el-Fihrist s.140,146.

23 es-Sehâvî , Fethu'l-Muğîs III,172.

24 İbnü'n-Nedîm , a.g.e. s.322; el-Hâkim en-Neysâbüri , Ma‘rifetü ‘Ulûmi'l-Hadis s.71.

b. Ebî Şeybe (235/ 849), Halife b. Hayyat (240/854)²⁵ ve Ahmed b. Hanbel (241/855)²⁶ dir.

Hadisçiler künyesiyle tanınan râvî ve muhaddisleri Künâ kitaplarında bir araya toplamışlar, künyeleri alfabetik sıraya koyarak sahiplerinin kimlikleriyle ilgili bilgileri aktarmışlardır. Bu yüzden hadis senetlerinde künyesiyle geçen bir râvî gördüğümüz zaman veya alimlerin künyelerini bilmeye ihtiyaç hasıl olunca, ilk müracaat edeceğimiz kaynaklar bu kitaplar olacaktır.

B. LAKAPLAR BİLGİSİ

Şahıslar isim ve künyeleriyle tanındıkları gibi lâkaplarıyla da tanınabilirler. Hattâ bazıları sadece lakaplarıyla meşhur olmuşlardır. Bu yüzden râvîlerin kimliklerinin tespitinde lakaplarıyla tanınanların lakaplarının bilinmesi gerekmektedir.

Lakaplar; el-Eşheb (kır saçlı) gibi isim, el-Bakkâl gibi sanat ve meslek bildiren kelimeler, el-A'meş (şası) gibi sıfat olan sözcükler, Ebû Batn (koca karınlı) gibi künye kalıpları ve kabile-belde ve başka şeylere yapılan nispetler şeklinde olabilir.²⁷ Nitekim Ensâb kitaplarında bazı nispetlerin belirli şahısların lakapları olarak kullanıldığını görüyoruz. Bu yüzden Ensab kitaplarını da hadisçilerin lakapları için kaynak eserler olarak kabul edebiliriz.

Lakaplar konusunda ilk kitabı, şâirlerin lakaplarına dair Elkâbu's-şu'arâ adıyla Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî (146/763) yazmıştır. Ondan sonra bir çok müellif, şâirlerin, dilcilerin ve edebiyatçıların lakaplarına dair eserler kaleme almıştır.²⁸

Hadisçilerden lakaplar konusunda ilk kitabı yazan ise, Ali b. el-Medîni (234/848)'dir.²⁹ Daha sonra Ebû Abdillâh Muhammed b. İshak b. Mende el-İsbahânî (395/1004) ile Ebû Muhammed Abdulğani b. Sa'îd el-Ezdi (409/1018) bu konuda kitap yazmıştır. Ebû Abdillâh b. Mende'nin kitabının adı Fethu'l-Bâb fi'l-Künâ ve'l-Elkâb'dır.³⁰ Abdulğani'nin kitabı ise verilmiş sebepleri bilinen lakapların toplandığı Esbâbu'l-Esmâ adını taşıyan küçük bir cüzdür.³¹ Lakaplar konusunun en

25 es-Sehâvî , Fethu'l-Muğis III,172.

26 Abdullah b. Yusuf el-Cüdey'in thk. ile mkt. Dâru'l-Aksâ Kuveyt 1406/1985'te basılmıştır.

27 es-Sehâvî , Fethu'l-Muğis III,178.

28 İbnü'l-Cevzi , Keşfü'n-Nikâb s.4-5.(thk.muk.)

29 el-Hâkim en-Neysâbü'rî , Ma'rifetu'l-Ülûmi'l-Hadis s.71. Adı: K. Men Yu'rafu bi'l-Lakab olup bir cüzdür.

30 Bu kitaptan bir bölüm Sven Dederig tarafından Wien (Almanya) 1927'de neşredilmiştir.

31 es-Sehâvî , Fethu'l-Muğis III,179.

meşhur ve çok müracaat edilen kaynaklarından birisi de Ebû Bekr Ahmed b. Abdirrahman eş-Şirâzî (411/1020) nin K. el-Elkâb'ıdır. Bu kitap tek cildlik çok faydalı bir eserdir. Hattâ İbn Hacer'in Nüzhetü'l-Elbâb'ından önce, lakaplar konusunda telif edilen kitapların en kıymetlisi olarak görülmüştür.³²

Lakapları ile tanınan muhaddislerin kim olduklarını öğrenmek için bu lakap kitapları bize pratik fayda sağlar. Lakabını bildiğimiz muhaddisin, bu kitaplardan adını ve künyesini öğrenerek, onu diğer Ricâl kitaplarından kolaylıkla bulabiliriz. Bu kitaplardan çoğu muhaddislere hasredilmiş de değildir. Onlar, değişik ilim dallarındaki kişileri ve toplumun diğer kesimlerinden lakapları ile meşhur olanları da ihtiva etmektedir. Bundan dolayı elkâb kitapları, genel terâcim bilgisi için de faydalı kaynaklardır.

C. ENSÂB VE NİSPETLER BİLGİSİ

'Ensâb' kelimesi soy anlamına gelen 'neseb' kelimesinin çoğuludur. Baba ve anne tarafından olan akrabalık bağına 'neseb' denilir. Neseb ve nispet kelimeleri anne-babaya olduğu gibi bir kabileye, bir mahalleye, bir belde ve sanata vb. hususlara mensup olmayı da ifade eder. Arapçada ilgili isimlerin sonuna mensûbiyet bildiren ya harfinin eklenmesiyle kişi o isme nispet edilmiş olmaktadır. Asl olan kişinin babasına nispetle tanınmasıdır, ancak kabile hayatından şehirlerdeki yerleşik hayata geçilince, şehirlere nispet yaygın bir örf haline gelmiştir.³³

Hz. Peygamber'in nesebinin bilinmesinin birçok faydaları olduğunu söyleyen Nevevî (676/1277) âlimlerin âdetinin, sahâbeden veya sonrakilere bir kişiyi tanıttırken onun cedlerini Rasûlüllah (a.s.)'ın nesebiyle birleştiği yere kadar sayma şeklinde cereyan ettiğini bildirmiştir.³⁴

Ensâb ilminde ilk ve en önemli gelişme Hz.Ömer (r.a.) döneminde olmuştur. Onun zamanında Hz.Peygamber (a.s.)'e yakınlığa göre Kureyş'in Benî Hâşim kolundan başlanarak daha sonra neseb bakımından onlara en yakın olanların sıralanması suretiyle Dîvan defterleri tanzim edilmiştir. Ensâb konusunda en önemli 'ilk yazılı faaliyet' şeklinde değerlendirilebilecek olan bu iş için, Ensab

32 el-Kettânî, er-Risâletü'l-Müstatrafe s.120. Ancak Kettânî, adını el-Elkâb ve'l-Künâ şeklinde vermiştir.

33 el-Feyyûmî , el-Misbâhu'l-Münir s.230. 'n-s-b' md.

34 en-Nevevî , Şerhu Sahîhi'l-Buhârî s.25.

ilmini iyi bilen Cübeyr b. Mut'im, Mahreme b. Nevfel ve 'Akıl b. Ebî Tâlib görevlendirilmiştir.³⁵ Başta Medine olmak üzere Kûfe, Basra, Vâsıt, Dimeşk, Humus, Ürdün, Filistin ve Mısır'da düzenlenen Divan defterlerinin, neseb ilminin gelişiminde büyük tesiri görülmüştür. Bu defterler, sonraki neseb ve tabakat âlimlerinin asıl kaynakları arasında sayılmaktadır.³⁶

Muhaddislerden Sa'id b. el-Müseyyeb ile oğlu Muhammed ve ez-Zührî ensâb ilmini iyi bilenlerdendir, daha sonra İmam Şâfiî, Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm ve diğer âlimler gelir.³⁷ Müerric b. 'Amr es-Sedûsî (195/810) nin K. Hazf min nesebi Kureys'i günümüze ulaşan en eski ensab kitabıdır.³⁸ Ensâb ilminde en mühim şahsiyet şüphesiz İbnü'l-Kelbî diye meşhur olan Hişâm b. Muhammed el-Kelbî (204/819)dir. O babası Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî (146/763)'nin her kabile için ayrı ayrı topladığı risaleleri, Cemheretü'n-Neseb ve en-Nesebü'l-Kebîr adlı iki kitabında bir araya getirmiştir. Cemhere'nin eksik bir nüshası, günümüze ulaşan ensâb kitaplarının en geniş olup, daha sonraki ensâb müelliflerinin, târih ve tabakât âlimlerinin aslı kaynağıdır. İbnü'l-Kelbî'nin çağdaşı el-Heyssem b. 'Adî (207/822)'nin ensâba dair kitapları ise günümüze ulaşmamıştır.³⁹

Hadis sânetlerinde râviler değişik nispetleriyle zikredilmiş olabilir. Bu nispetler; genellikle ikâmet edilen yere, kabileye, sanat ve mesleğe, vatana ve şahısta bulunan bir özelliğe âit olmaktadır. Kabile nispetlerindeki problemler Ensâb kitaplarına müracaatla halledilir. Aynı nispeti taşıyanların bazan kabileleri farklı olabilir.⁴⁰ Hadis râvilerinin kabileleri hakkında İbn Abdilberr (463/1071)'in el-İnbâh 'alâ Kabâilî'r-Ruvât adlı kitabı vardır.⁴¹

Râvîlerin nispetleri konusunda önemli bir yeri 'mevâlî' konusu tutar. 'Mevlâ' kelimesi lafız itibariyle müşterek isimlerden olup, hem üstün olan yani efendi

35 Ebû 'Ubeyd, K. en-Neseb s.22 (thk.muk.); Fayda, Mustafa, "Ensâb" s. 246.

36 Fayda M, a.g.mkl. s.246.

37 İbn Hazm, Cemhere s.5. Ebû 'Ubeyd'in, İbnü'l-Kelbî'nin Cemhere'sini ihtisar ettiği K.en-Neseb'i Meryem Muhammed'in thk. ile D.el-Fikr Dimeşk 1410/1989'da neşredilmiştir.

38 Fayda M, a.g.mkl. s.247. el-Müneccid Salâhuddîn'in thk. ile Kâhire, 1960'da neşredilmiştir.

39 Fayda M, a.g.mkl. s.247-248. Hişâm el-Kelbî'nin kitapları için bkz. İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist 140-143.

40 el-Hâkim en-Neysâbü'rî, Ma'rifetü 'Ulûmi'l-Hadîs s.167-168.

41 İbrâhîm el-Ebyârî'nin thk. ile D.el-Kütübi'l-'arabi Beyrut 1405/1985'te basılmıştır. Muhammed b. Ahmed b. Müferric el-Kurtubî (380)'nin er-Ruvât min Kureys'i; Muhammed b. Ahmed el-İşbîlî (617)'nin de muhaddislerin ensâbına dair el-Beyân ve't-Tebyîn fi Ensâbi'l-Muhaddisîn'i vardır. (et-Telidî, Tûrâsü'l-meğâribe s.84, 151)

ve âzâd eden, hem de aşağıda olan yani köle ve âzâd edilen kimse için kullanılmaktadır.⁴² *Mevlâ Fülân* veya *Mavlâ li Benî Fülân* şeklinde, şahısların tanıtımında geçen açıklamalar, bize o kişinin soy olarak değil de başka bir irtibatla o insan ve kabileye nispet edildiğini anlatır.

Râvîlerin nispetleri konusunda bilinmesi gereken hususlardan biri de onların vatanları ve yerleştikleri şehirlerdir. Önceden Araplar sadece kabilelerine nispet edilirken, İslâmiyet geldikten sonra köy ve şehirlerde yerleşik hayat tarzı yaygınlaşınca, Acem (Fars) milletinde olduğu gibi Araplar arasında da ikâmet edilen yerlere nispet başlamıştır. Değişik milletlerin İslâm'a girmesi ve Arapların neseplerinin yabancılarla karışması neticesinde ecdad ve kabileye nispet imkansız hale gelmiş, nihayet şeceresi bilinmez hale gelen herkes memleketine ve mesleğine nispet edilir olmuştur.⁴³ Dolayısıyla önceki âlimlerde kabilelere nispet çok, ikâmet yerlerine nispet azdır; sonrakilerde ise bunun tersi geçerlidir.⁴⁴

Bir kaç yerde ikâmet etmiş olan âlimin o yerlere nispetleri *sümme* bağlacı ile sıralanır. Yer isimlerine ve kabile adlarına yapılan nispetlerde, geniş olandan dar olana doğru sıralamaya özen gösterilir. Meselâ Şâmî, Dimeşkî, Ğütî ve Kureşî, Hâşimî gibi. Şehir ve kabile nispeti ikisi birden verilecek olursa kabile nispeti önce söylenir.⁴⁵

Râvî ve muhaddisler sanatları, meslekleri ve lakaplarıyla da tanıtıldıkları için zaman zaman kaynaklarda bunların da nispet kavramı içerisinde değerlendirildikleri görülmektedir. Meslek nispetlerinin kullanımı özellikle h. 3. asrın başlarında yaygınlaşmıştır. İlk iki asırda şahsın mesleğine ve memleketine işaret edilirken, zamanla bunlar nispet şeklinde ifade edilir olmuştur. Yine ilk iki asırda bir mesleğe nispet edilenler bizzat onu icra eden kişilerken, üçüncü asra gelindiğinde nispet kullanımını 'âile ismi' haline geldiği için, meslek nispetleri artık o kişinin bizzat o mesleği icra ettiği anlamına gelmemektedir. Bilâkis Sem'ânî (562/ 1166)'nin de *Ensâb*'ında sık sık değiştiği gibi, o nispet çoğu zaman şahsın babasının veya dedelerinden birinin mesleğini temsil etmektedir. Bizzat o şahsın mesleğine

42 İbn Hacer , *Fethu'l-Bârî* VIII, 186.

43 İbnü's-Salâh , 'Ulûmu'l-Hadîs s.417.

44 es-Sehâvî , *Fethu'l-Muğîs* III, 300.

45 en-Nevevî , *Tehzîbü'l-Esmâ ve'l-Lüğât muk.*; es-Süyûtî , *Tedribü'r-Râvî* II,335.

delâlet edip-etmediğini belirlemek için ayrı bir araştırma yapmak gerekir.⁴⁶

Râvî ve muhaddisler sanatları, meslekleri ve lakaplarıyla da tanıtıldıkları için zaman zaman kaynaklarda bunların da nispet kavramı içerisinde değerlendirildikleri görülmektedir. Meslek nispetlerinin kullanımı özellikle h. 3. asrın başlarında yaygınlaşmıştır. İlk iki asırda şahsın mesleğine ve memleketine işaret edilirken, zamanla bunlar nispet şeklinde ifade edilir olmuştur. Yine ilk iki asırda bir mesleğe nispet edilenler bizzat onu icra eden kişilerken, üçüncü asra gelindiğinde nispet kullanımı 'âile ismi' haline geldiği için, meslek nispetleri artık o kişinin bizzat o mesleği icra ettiği anlamına gelmemektedir. Bilâkis Sem'ânî (562/ 1166)'nin de Ensâb'ında sık sık değindiği gibi, o nispet çoğu zaman şahsın babasının veya dedelerinden birinin mesleğini temsil etmektedir. Bizzat o şahsın mesleğine delâlet edip-etmediğini belirlemek için ayrı bir araştırma yapmak gerekir.⁴⁶

İbn Sa'd'ın Tabakât'ını, Şehir Tarihleri'ni ve şehirlere göre tasnif edilmiş olan ricâl kitaplarını râvî ve muhaddislerin vatanları hakkında yararlanabileceğimiz kaynaklar olarak sayabiliriz.⁴⁷ Yer isimleri için de Yâkût (626/1228)'un Mu'cemü'l-büldân'ı güzel bir kaynaktır.

"Hadis İminde Ensâb Kitapları" denilince şahısların her türlü nispetleri için telif edilmiş kitaplar kastedilmektedir. Bu nispetler içinde tabii kabile nispetleri de bulunur. Ancak bu kitapların muhtevası sadece soy kütükleriyle ilgili olan ensâb kitaplarından farklı olup, iki tür ensâb kitabının telif metodu da farklıdır. Muhaddislerin kabile nispetleri yanında mensup oldukları şehir, bölge, ülke, meslek, mezhep gibi mensubiyetlerini esas alarak hazırlanmış olan kitaplar, Hadis ilmindeki Ensâb Kitaplarıdır.

Endülüslü muhaddis Kasım b. Esbağ (340/ 951)'in ensâb konusunda çok güzel bir kitabı olduğu bildirilmiştir.⁴⁸ Genel olarak râvîlerin her türlü nispetleri hakkında telif edildiği bilinen ilk eser, Ebû Muhammed Abdullah b. Ali er-Ruşâtî'nin (466-542/1073-1147) İktibâsu'l-Envâr ve İltimâsu'l-Ezhâr Fî ensâbi's-Sahâbe ve ruvâtî'l-âsâr adlı kitabıdır. Kısaca er-Ruşâtî olarak tanınan Endülüslü mü-

46 Cohen H. J., "The Economic Background ..." s. 22-24.

47 İbnü's-Salâh, 'Ulûmu'l-hadîs s.417; es-Sehâvî, Fethu'l-Muğis III,300.

48 el-Humeydî, Cezvetü'l-muktebes s.231; ez-Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz III,854.

ellif Tarih, Ricâl ve Ensâb ilimlerinde temâyüz etmiş ve ensâba dair bu büyük ve güzel eseriyle de meşhur olmuştur. Sonraki âlimler ensâb konusunda daima onun bu kitabına müracaat etmişlerdir. Altı büyük cilt (sıfır) olduğu bildirilen kitaptan günümüze ancak tamamına göre çok az olan bir kısmı ulaşabilmiştir.⁴⁹

Bazı kişiler, nispetleri ile meşhur oldukları için kaynaklarda isim ve künyeleri zikredilmeden sadece nispetleri ile geçerler. İşte bu kişilerin, kimliklerini bilmek ve şahsı tanıtmada önemli bir unsur olan nispetini öğrenmek için Ensap kitaplarından istifade ederiz. Buraya kadar şahısların kimlik bilgileri olan isim-künye, lakap ve nispetler üzerinde durduk. Bu tür kimlik bilgilerindeki benzerlik ve aynîlikler zaman zaman şahısların birbiriyle karışmasına, dolayısıyla bazen tek bir kişinin farklı birkaç ayrı şahıs, bazen de farklı birkaç şahsın aynı kişi zannedilmesine yol açmıştır. Hadisçiler bu hususlarda görülen problemleri inceleyip araştırarak onların halli için büyük hacimli çeşitli eserler ortaya koymuşlardır.⁵⁰

D.BELİRLİ ÖZELLİKLERİYLE TANINAN RÂVÎ VE MUHADDİSLER

Âlimler, kimlik bilgileriyle tanındığı gibi, bazen de onlara ilâveten birtakım özellikleriyle de meşhur olabilmektedir. Bunları dört grup halinde şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Âlim ve Râvî Kardeşler

Hadisçiler âlim ve râvî kardeşlerin bilinmesine büyük önem vermişlerdir. el-Hâkim bunun Hadis ilimlerinin müstakil ve önemli bir branşı olduğu görüşün-

49 et-Telidî, Tûrâsü'l-meğâribe s.49. İbn Hacer, Tabsîru'l-Müntebih IV, 1512'de kaynakları arasında saydığı kitabın altı cilt olduğunu belirtmiştir. Kitabın 4. ve 5. cüzlerinden 198 v.lık bir bölüm, Karaviyyîn (Fas) ktp. nr.303'te bulunmaktadır. Tunus ktp. nr.11514'te de 117 v.lık bir bölümü vardır.(Abdulkâdir Zimâme, "er-Ruşâtî ve Kitâbu'hü fi'l-Ensâb" s.473)

50 Araççada isim, künye, lâkap ve nispetlerdeki bu problemler başlıca üç grupta toplanmaktadır: 1. Mü'telif-Muhtelif : Yazı şekli benzer, ancak telâffuzu farklı olanlar, 2. Müttefik-Müfterik : Yazı şekli ve telâffuzu aynı, fakat değişik şahıslara âit olanlar, 3. Müteşâbih : İsimleri veya künyeleri yazı şekli ve telâffuz olarak aynı (müttefik-müfterik), fakat baba adları veya nispetlerinin yazı şekli benzer okunuşları farklı olanlar (mü'telif-muhtelif) yahut bunun tersi yani isimleri ve künyeleri mü'telif-muhtelif, baba adları ve nispetleri müttefik-müfterik olanlar. Bir de rivâyetlerde kim olduğu açıklanmayan, "bir adam", "bir kadın", "fûlânın eşi" gibi ifadelerle sözkonusu edilen kişiler bulunmaktadır. Kimliği açıklanmamış olan bu kişiler için de "Mühemât" terimi kullanılmıştır. Bu branşların herbiri için hadisçiler onlarca eser kaleme almışlardır.

dedir.⁵¹ Âlim kardeşlerin bilinmesi sayesinde, ilme hizmet eden âileler tanındığı gibi, baba adları aynı olan bazı kişilerin yanlışlıkla kardeş sayılmalarının da önüne geçilmiş olur.⁵²

2. İsim, Künye ve Lâkaplarında Tek Olanlar

Bazı kişiler pek bilinmeyen ve nadir kullanılan isim, künye veya lakaplara sahip olduklarından bazan rical kitaplarında bulunamazlar ve genellikle haklarında fazla malumata rastlanılmaz. Bu yüzden onların müstakil kitaplarda toplanması ihtiyacı hasıl olmuştur. Bu konuda ilk müstakil kitabı ise Ebû Bekr Ahmed b. Hârûn el-Berdicî (301/913) yazmıştır.

3. Vuhdân : Kendisinden Sadece Tek Râvînin Rivâyette Bulunduğu Kişiler

Sahâbe, tâbiîn ve sonraki dönemlerde Hadis imamlarından her birinin diğerlerinden farklı bir takım hocaları olmuştur. Öyleki bu hadis imamından başka kimse onlardan rivâyet nakletmemiştir.⁵³ “Sadece tek râvîsi olan şahıslar” hakkında, İmam Müslim’in el-Münferidât ve'l-Vühdân'ı, Müslim'den sonra gelen âlimlerin bu konuda kendisinden nakiller yaptıkları önemli bir kaynaktır. Bu tür şahıslarla ilgili bilgileri toplayan ilk müellifin, Ali b. el-Medîni (234/848) olması muhtemeldir. Çünkü Irâkî, Hâkim'in Ma'rifetü 'Ulûmi'l-Hadîs'inde bu tür isimler hakkında verdiği bir bilgiyi daha önceden Ali b. el-Medîni'nin söylediğini açıklamıştır.⁵⁴

4. Sâbık ve Lâhık: Aynı Hocadan Hadis Naklettikleri Halde Vefat Tarihleri Arasında Uzun Zaman Farkı Bulunan Râvîler

Aynı hocadan rivâyet ettikleri halde vefat tarihleri arasında uzun zaman farkı bulunan râvîler için, sâbık ve lâhık denmiştir. Bu durum, genellikle bir hocanın küçük talebesinden rivâyet etmesi, sonra da çok sonra gelen birinin o talebeden rivâyetiyle ortaya çıkmaktadır. Bu ıstılahı koyan ve râvîlerden bu du-

51 el-Hâkim en-Neysâbüri , Ma'rifetü 'Ulûmi'l-Hadîs s.152.

52 es-Sehâvî , Fethu'l-Muğîs III,142.

53 el-Hâkim en-Neysâbüri , Ma'rifetü 'Ulûmi'l-Hadîs s.158-161.

54 el-'Irâkî , et-Takyîd ve'l-İzâh s.308.

rumda olanları araştıran ilk kişi el-Hatîbü'l-Bağdâdî'dir. Ondan önce yazılan Hadis Usûlü kitaplarında, konunun bu isim ve muhtevayla işlendiği bir bölüm yoktur. Bu yüzden es-Sehâvî, sâbık ve lâhık ismini Hatîb (463/1071)'in koyduğuna işaret etmiştir.⁵⁵

E. HADİŞÇİLERİN ÖMÜRLERİ VE VEFAT TARİHLERİ

Muhaddisler bir râvînin rivâyet aldığı hocasıyla görüşüp-görüşmediğini tespit etmek için, râvîlerin doğum ve ölüm tarihlerini, ilk hadis aldıkları zamanları ve seyahatlerinde uğradıkları beldelere giriş tarihlerini kaydetmeye özen göstermişlerdir. Özellikle hallerini bilmedikleri ve rivâyetlerinden şüphelendikleri kişilere, bu tarihler hakkında sorular yönelterek rivâyet aldıkları kişilerle görüşüp-görüşmedikleri hususunda onları imtihana tabi tuttukları görülmektedir.

İbn Abdilber (463/1071) âlimlerin vefat tarihleri ve ömürlerine âit bilginin, özellikle büyük muhaddislere has bir ilim dalı olduğunu belirterek, ilmiyeden olduğunu söyleyen bir kişinin bu konuda bilgisiz olmasının düşünülemeyeceğini, çünkü bu dalın, ilim sahiplerinin özen göstermesi ve bellemesi gereken bir branş olduğunu söylemiştir.⁵⁶

Ebû Hassân el-Hasen b. Osmân ez-Ziyâdî (243/857), Ebû Bişr Hârûn b. Hâtîm el-Kûfî (249/863) ve Ebû Mûsâ Muhammed b. el-Müsennâ (252/866)'nın et-Târîh adlı eserlerinin vefat kitapları olduğu tahmin edilmektedir.⁵⁷ Bunlardan önce vefat tarihlerini kaydetmeye önem veren, belki de müstakil kitapları olan Ebû Nu'aym el-Fadl b. Dükeyn (218/833), Sa'îd b. 'Ufeyr (226/840) gibi muhaddislerin de yine et-Târîh isimli kitapları vardır.⁵⁸

Böylece "Râvî ve Muhaddislerin Kimlik Bilgileri" konusunu bitirmiş olduk. Kimlik Bilgileri'nden maksat bir şahsı diğerlerinden ayıran tanıtıcı bilgilerdir. Bunlar; şahsın ismi, künyesi, lakap ve nispeti ile doğum ve ölüm tarihleridir. Ayrıca bazı râvîler, bunlara ilâve olarak belirli özellikleri ile de tanınmaktadır.

55 es-Sehâvî, Fethu'l-Muğis III,158.

56 el-Kettânî, Fihrisü'l-Fehâris s.83.

57 el-'Umerî, bu iki kitabı ilk vefeyât kitapları olarak saymıştır. bkz. Mevâridü'l-Hatîb s.403; a.mlf., Dirâsât Târîhiyye s.148,173. İbn Hayr (Fihrist s.228) Sa'îd b. 'Ufeyr'in Târîh'ini rical kitapları içinde saymıştır. ed-Dûlâbî (310)'nin de, K. el-Mevlid ve'l-Vefât'ı vardır. İbn 'Abdülber, onu İstî'âb'ının kaynakları arasında saymaktadır. (I,23)

58 es-Sehâvî, el-İ'lân s.508, 646,685.

Hadis râvîleri ve rivâyetleri hakkında bir hüküm verebilmek için, herşeyden önce onların kim olduklarının yani tarihi şahsiyetler olup-olmadıklarının tespiti gerekir. Kim olduğu bilinmeyen kişinin rivâyetleri değerlendirmeye tabi tutulmaz. Hadisçilerin büyük gayretlerine rağmen, binlerce râvînin kimlik bilgilerinin eksiksiz bir şekilde muhafaza edilmesi mümkün olmamıştır. Bu bilgilerdeki benzerlik ve aynîlikler, şahısların birbiriyle karıştırılmasına sebep olduğu için, bu konuda çok sayıda eser yazılarak, ilgili problemler çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır. Râvîlerin kimlik bilgileriyle ilgili problemler, büyük ölçüde, onların hadis senetlerinde tanıtılış biçimlerinden kaynaklanmaktadır. Çünkü bir hocadan hadis alan talebeler, zaman zaman o hocanın kimliğini farklı şekillerde söylemektedirler.

Hadisçiler, kimlik bilgilerinin yanında âlimlerin tabakalarını bilmeye de büyük önem verirler. Hattâ tabakalara göre tertip edilmiş olan kitaplar bu ilim dalının temel kaynaklarını teşkil etmektedir.

II. RÂVÎ VE MUHADDİSLERİN TABAKALARI

A. RİCÂL KİTAPLARININ TABAKALARA GÖRE TERTİBİ

Arapça bir kelime olan ‘tabaka’, tabak kökünden gelmektedir. Tabak’ın asıl anlamı, bir şeyin üzerine onun ölçüsünde bütün yönlerden ona denk olan bir şey koymak demektir. Daha sonra kelime bazan bir şeyin üzerinde olan, bazan da başka bir şeye denk olan şey için kullanılmıştır.⁵⁹ Görüldüğü gibi, sözlükte ilk olarak kaplama ve örtme manası vardır. Bundan dolayı nesil anlamına gelen ‘karn’ için de tabak denilmiştir. Çünkü bir nesil yeryüzünü kaplamış, sonra onlar ölüp gitmiş başka bir tabak gelmiştir. İkinci olarak da denklik ve uyuşma anlamı sözkonusudur. Dolayısıyla her birinin kendisiyle nitelendikleri bir durumun biraraya getirdiği iki kişi ve iki iş için de tabaka sözü kullanılmıştır.⁶⁰ İbnü’l-A‘râbî: “Tabak, kendileri gibi olan bir gruba denk insan topluluğudur” demiştir.⁶¹

Hadis Usulcüleri tabaka kelimesinin lügatta ‘ferdleri birbirine benzer insan grubu’ manasına geldiğini bildirerek, istilahta ise bu benzerliğin ‘yaş ve isnad’

59 er-Râğıb el-İsbahânî , el-Müfredât s.449; el-Feyyûmî , el-Misbâhu’l-Münîr s.140. t-b-k md.

60 İbnü’l-Esîr , en-Nihâye III,115.

61 İbn Manzûr , Lisânu’l-‘Arab X, 211 vd., “t-b-k” md.

yönünden olacağını söylemişlerdir. Bazan sadece isnattaki benzerlikle de iktifa edilebilir. Buna göre iki veya daha fazla râvînin aynı tabakadan olduğu, yaşlarının birbirine yakın olması ve ders aldıkları hocalarının aşağı-yukarı aynı olmasıyla bilinir. Bunun tespiti için de râvînin doğum-ölüm tarihi ile hoca ve talebelerinin bilinmesine ihtiyaç vardır.⁶²

İslâm âlimleri şahısların biyografileri için telif ettikleri kitaplarda çok erken zamandan itibaren tabakalara göre tertip metodunu uygulamışlardır. Şahısları bu şekilde gruplandırmayı müslümanlara has orijinal bir usûl olarak gören Rosenthal bu taksimin “Peygamber’in ashâbı” anlayışından doğduğunu ve h. II. asrın başlarında Hadis ilminin isnat tenkidıyla irtibatı neticesinde geliştiğini söylemektedir.⁶³

Sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn’in her birini birer tabaka sayanlar, “Nesillerin en hayırlısı benim asrında yaşayanlar, sonra onları takip edenler, sonra da onları takip edenlerdir”⁶⁴ hadisini delil getirmişlerdir. Büyük bir ihtimalle bu hadisin de etkisiyle ilk tabakât kitaplarında sahâbe-tâbiîn-tebei tâbiîn şeklindeki tertip belirgin bir şekilde görülmekle birlikte, bu tabakalar müellifin kendi düşüncesine göre içlerinde ayrıca küçük bölümlenmelere tabi tutulabilmektedir. Meselâ İbn Sa’d sahâbeyi çeşitli kısımlara ayırmış, Halîfe b. Hayyât ise onların hepsini tek tabaka kabul etmiştir.

Bu iki önemli Tabakât müellifi kitaplarını birinci derecede Hadis ilmüne hizmet gayesiyle yazdıkları için tabakaların taksiminde şahısların yaşları ile hocalarındaki yakınlığa bakmışlardır. Ancak râvîlerin tabaka esasına göre mutlak olarak benimsenmiş bir bölümlenmesi yoktur. Tabaka sayısı, tabakalardaki biyografi sayısı ve bir tabakanın kapsadığı zaman dilimi müelliften müellife hatta kitaptan kitaba değişik olmaktadır.⁶⁵

Tabakat müellifleri çoğu zaman, her bir tabakanın baş tarafına ilim ve rivâyeti çok olan güvenilir şahısları koymuşlar (ru’ûsü’t-tabaka), zayıf ve metruk olanları ise son tarafa bırakmışlardır. İbn Sa’d bu kaideye bağlı kalmış, Halîfe

62 el-‘Irâkî , Fethu’l-Muğîs s.464.

63 Rosenthal, ‘İlmu’t-Târîh ‘inde’l-Müslimîn s.133-134.

64 Hadis için bkz. Buhârî Şehâdât 9, Ashâbu’n-Nebî 1, Rikâk 7, Eymân 10; Müslim Fedâilü’s-Sahâbe 210-215.

65 ez-Zehabî’nin kitaplarındaki farklı uygulamalar için bkz. Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ I, 99-103. (Beşşâr ‘Avvâd’ın muk.)

ise bunu uygulamamıştır. Hattâ bazı kitaplarda, tabakaların o tabakada bulunan âlimlerin en meşhuruyla isimlendirildiği de olmuştur.⁶⁶

Bilinen en eski Tabakât müellifleri muâsır iki tarihçi el-Heysem b. 'Adî (207/822) ile Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî (207/822)'dir. el-Heysem iki tane Tabakât kitabı yazmıştır. Tabakâtu Men Ravâ 'Anî'n-Nebî (a.s.) mine's-Sahâbe ve Tabakâtu'l-Fukahâ ve'l-Muhaddisîn⁶⁷. el-Vâkıdî'nin de K. et-Tabakât'ı vardır.⁶⁸ Kâtibi olan öğrencisi İbn Sa'd et-Tabakâtu'l-Kebîr'inde ondan çok nakil yapmış ve kitaplarını onun eserlerinden istifade ederek hazırlamıştır. Dühaym lakabıyla tanınan Abdurrahman b. İbrahim ed-Dımeşkî (245/859)'nin Şamlı râvîlerin tabakâtına dair faydalı bir kitabı vardır. Târîhu Dımaşk'in müellifi Ebû Zür'a ed-Dımeşkî (281/894) Tabakât ilminin bazı meselelerini ona sormuştur.⁶⁹

B. SAHÂBE

Hadis ilmi açısından sahabenin bilinmesi şu sebeplerden ötürü önemlidir: 1. Sahâbe hadis rivâyetinde âdil kabul edildiği için sahâbeden olmayan bir râvînin rivâyetinin kabûlü için tezkiye edilmiş olma şartı aranır 2. Sahâbeden olan birinin başka bir sahâbiden aldığı halde, doğrudan Peygamber (a.s.)'den naklettiği hadis yani sahâbî mürseli âlimlerin çoğunluğuna göre makbuldür. 3. Sahâbîlerin görüşleri bir çok ilim ehline huccet kabul edilmiştir.⁷⁰

Bu öneminden dolayı sahâbe biyografileri, genel ricâl kitaplarının baş tarafında işlendiği gibi, onlar için bir çok müstakil kitap da telif edilmiştir. Sahâbe bilhassa ilk Tabakât kitaplarında muhtelif tabakalara ayrılarak tanıtılmıştır. el-Hâkim en-Neysâbü'rî onları 12 tabakaya ayırarak her bir tabakaya girenleri belirttikten sonra, bu konuda bilgi sahibi olmanın önemini şu sözüyle açıklamıştır: "Sahâbe bilgisinde derinleşen tam anlamıyla kâmil bir hadis hâfızı olur." Çünkü tâbiinden

66 ez-Zehabî, el-Mu'în fî Tabakâtu'l-Muhaddisîn adlı kitabında tabakaları içlerindeki meşhur âlimlerle adlandırmıştır.

67 İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist s.146. İbnü'n-Nedîm ayrıca, onun Tesmiyetü'l-Fukahâ ve'l-Muhaddisîn adında bir kitabını da zikretmiştir. Kâtip Çelebi (Keşfü'z-zünûn II,1105) Tabakâtu'l-Fukahâ ve'l-Muhaddisîn'in 4 cilt olduğunu söylemektedir.

68 İbnü'n-Nedîm , a.g.e. s.144-145; Horovitz, el-Meğâzi'l-ülâ s. 119-119.

69 es-Süyûtî , Tabakâtu'l-huffâz s.23.

70 el-'Alâî , Tahkîku Münîfi'r-Rûtbe s.52-53.

olan bir kişinin Peygamber'den rivâyet ettiği mürsel hadisle bir sahâbînin rivâyet ettiği müsned hadis, ancak bu bilgi sayesinde birbirinden ayrılabilir.⁷¹

Ebû Zür'a er-Râzî'nin takdirine göre -ki kabul edilen görüş de o olmuştur- Hz. Peygamber vefat ettiğinde dünya üzerinde yüz binden fazla sahâbî vardır. Ancak bir çoğunun bedevî oluşu, sadece Veda haccına katılması, değişik bölgelere dağılması ve sonraki savaşlarda şehit düşmesi gibi sebeplerden dolayı gerçek sayıları ve çoğunun adları tespit edilememiştir. Sahâbe biyografileri için yazılan kitaplardaki sayı, takdir edilen bu sayının onda birine bile ulaşmamıştır. Üstelik bu kitaplarda, Peygamber hayatta iken ölen ve muâsırı olduğu halde onu görmemiş olan müslümanlar ile sahâbeden olmadığı bilinenler ve mükerrer olanlar da vardır.⁷²

Sahâbeden en az bir rivâyeti bize kadar gelenlerin sayısı, bu kitaplardaki sayıdan çok çok azdır. el-Hâkim en-Neysâbü'rî, "dört bin kişi Rasûlüllah'tan hadis rivâyet etmiştir" demişse de, Zehebî buna itiraz ederek onların binbeşyüz kadar olduğunu, kesinlikle iki bine varmadığını söylemiştir.⁷³ Sahâbe adlarına göre tertip edilmiş olan Müsned hadis kitaplarında yapılan istatistik araştırmalar da Zehebî'nin sözünü teyid etmektedir.⁷⁴

Sahâbenin hadis rivâyetinde olduğu gibi ilim yönünden de farklı oldukları bilinen bir gerçektir. Tâbiîn âlimlerinden Mesrûk b. el-Ecda' bu durumu bir benzetme ile çok güzel açıklamaktadır.⁷⁵ Ebû Ya'lâ el-Halîlî, İbn Şihâb ez-Zühri'den naklen hadis ve fıkıh bilgileri bakımından sahâbeyi üç tabakaya ayırmıştır.⁷⁶ Bir sahâbînin ilim sahibi oluşu şu iki husustan biriyle tespit edilir: Ya

71 el-Hâkim en-Neysâbü'rî , Ma'rifetü 'Ulûmi'l-Hadis s.25. Sahâbenin tabakalara ayrılmasında dikkate alınan hususlar; İslâm'a girmedeki öncelik, Habeşistan ve Medîne'ye hicret ile Rasûlüllah'la birlikte gazvelere katılmış olmaktadır.

72 Ebû Abdillâh b. Mende'nin Ma'rifetü's-Sahâbe'sinde 3.800, İbn Abdilber'ın İstî'âb'ında 3.500 ve ona zeyil yazan İbn Fethûn'un kitabında da 3.500 yakın kişi olduğu bildirilmiştir. Önceki kitapların çoğunu bir araya toplayan İbnü'l-Esir'in Üsüdü'l-Gâbe'sinde 7554, onu ilâvelerle ihtisar eden ez-Zehebî'nin Tecrid'inde ise yaklaşık 8.000 şahıs bulunmaktadır. (el-'İrâkî , et-Takyîd ve'l-İzâh s.265; es-Sehâvî , Fethu'l-Muğis III,102-103)

73 ez-Zehebî, Tecridü Esmâi's-Sahâbe I,3.

74 el-'Umerî, Bakî b. Mahled ve Mukaddimetü Müsnedihî s.79-83,168; İbnü'l-Cevzî, Telkîhu fihûmi ehli'l-eser s.363-365.

75 İbn Sa'd, K. et-Tabakât II,343; krş. Ali b. el-Medîni , 'İlelü'l-Hadis s.43; Ebû 'Ubeyd, Ğarîbü'l-Hadis IV, 366-367.

76 Ebû Ya'lâ el-Halîlî , el-İrşâd I,182-185.

rivâyeti ve fetvası çoktur veya Peygamberimiz onu bir çok defa vâli yapmıştır. Peygamber (a.s.)'in, ilmi olmayanı vâli yapması düşünülemeyeceği için bu husus, o kişinin ilminin çokluğuna en büyük şahit sayılmaktadır.⁷⁷

Sahâbe biyografileri, daha çok ya sonraki tabakalarla birlikte Tabakât kitapları ile Bölgesel rical tarihlerinde ya da müstakil sahâbe biyografileri kitaplarında işlenmektedir.⁷⁸

Ebû Bekr b. Ebî Âsım en-Nebîl (287/900)'in el-Âhâd ve'l-Mesânîd adlı kitabı büyük bir sahâbe tarihidir. Biyografisini verdiği sahâbînin bir-iki veya birkaç tane müsned hadisini naklettiği için kitabına bu adı vermiştir.⁷⁹ İbn Hıbbân (354/965) K. es-Sikât'ının baş tarafında kendilerinden rivâyet nakledilen 1608 sahâbîyi alfabetik olarak tanıtmıştır.⁸⁰ Ebû Abdillâh b. Mende (395/1004)'nin Ma'rifetü's-Sahâbe'si büyük hacimli kıymetli bir kitaptır. Ebû Mûsâ el-Medîni (581/1185) ona büyük bir zeyil yazmıştır. Ancak İbn 'Asâkir'e göre İbn Mende'nin kitabında bir çok hata vardır.⁸¹ İbnü'l-Kayserânî (507/1113) de Ma'rifetü's-Sahâbe'sini İbn Mende'nin kitabının tertibinde yazarak, sonuna '*an racül min ashâbi'n-Nebî*' şeklinde rivâyetlerde müphem olarak geçen sahâbiler için bir bölüm koymuştur.

77 İbn Hazm, el-Fisal fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal IV, 136.

78 Sayıları oldukça çok olan müstakil sahâbe biyografileri kitapları için bkz. İbn Hacer, el-İsâbe I, muk.; es-Sehâvî, Fethu'l-Muğîs III,78; a. mlf., el-İ'lân s.540-44; el-Kettânî, er-Risâletü'l-Müstatrafe s.126-128; el-'Umerî, Bühûs 64-67; Hamâde Fârûk'un Nesâi'nin Fezâilü's-Sahâbe'sine muk. s.26-33. Ali b. el-Medîni (234)'nin kitabı değişik bölgelere yerleşen sahâbilerle ilgili olup beş küçük cüzdür. İbn Hacer'in Buhârî'yi bu alanda ilk müellif sayması, "sadece sahâbeye has müstakil hacimli kitap" şeklinde düşünürsek isabetli bir hüküm olarak görünmektedir. Buhârî'nin Esmâü's-Sahâbe adında bir kitabının yazması için bkz. el-Fihrisü's-Şâmil I,189-190. Tirmizî'nin kitabı, Tesmiyetü Ashâbi'n-Nebî adıyla Ali Yardım tarafından neşredilmiştir. (D.E.Ü.İ.F. Der., sayı: II, yıl: 1985)

79 Kitabın Köprülü ktp. Fâzıl Ahmed Pş. nr. 235, 384 varaklık bir nüshası vardır. Kadın sahâbiler 323-384 v. arasındadır. Bâsım Faysal'ın thk. ile Riyad'da altı cilt halinde basıldığı bildirilmiştir. (Delîlü müellefâtü'l-hadis I, nr. 602) Ebû Ahmed el-'Askerî (382) de sahâbe biyografilerine dair kitabını kabilelere göre tertip etmiştir. (es-Sehâvî, el-İ'lân s. 542)

80 Bu bölüm Târihu's-Sahâbe adıyla Bûrân ed-Danâvî'nin thk. ile Beyrut 1408/1988'de müstakil olarak basılmıştır.

81 el-'Irâkî, Fethu'l-Muğîs s.335. İbn Mende'nin kitabının eksik bir yazması için bkz. Sezgin, Tarihu't-Türâs I, 354; el-'Umerî, Bühûs s.70-71. Kırk cüzden fazla olduğu bildirilen kitaptan, sadece bir kısmı günümüze ulaşabilmiştir. Alfabetik tertibe sahip olan kitabın son kısmında, künyeleriyle tanınanlar alfabetik olarak sıralanmış, daha sonra da kadın sahâbiler işlenmiştir. Önce Hz. Peygamber'in yakını olan kadınlarla hanımları, daha sonra da diğerleri alfabetik tertipe verilmiştir.

B. TÂBÎİN VE TEBE-İ TÂBÎİN TABAKALARI

Hız. Peygamber tarafından ‘hayırlı nesiller’ olarak tavsif edilenlerden sahâbeden sonra gelenlere tâbiîn, tâbiünden sonra gelenler de tebe‘u’t-tâbiîn/etbâu’t-tâbiîn denilmiştir. Ricâl kitaplarında genellikle bu üç tabakadaki âlimlerin tanıtılmasına önem verilmiştir. Hattâ İbn Hıbbân Sikât’ını sahâbe, tâbiîn, tebe-i tâbiîn ve sonrakiler şeklinde dört tabaka halinde yazmıştır.

Tâbi‘î (ç.tâbiûn) sözlükte tebi‘a (izlemek, arkasından gelmek, tâbi olmak) fiilinden ism-i mensup olup, bu şekilde olan gruba mensup kimse, onlardan biri demektir. Istılahta ise, “Peygamber’in ashâbından herhangi biriyle mü‘min olarak görüşen ve mü‘min olarak ölen kimseye” denir.

el-Hatîbü’l-Bağdâdî tâbi‘î’yi, “bir sahâbî ile arkadaşlık yapan” şeklinde tarif ederek, sahâbî olmanın hilâfına tâbiî olmak için sadece görüşmüş olmanın kâfi gelmeyeceğini bildirmiştir.⁸² el-Hâkim ve diğer bazı muhaddislerin tâbiî tarifinde ise sohbet şartı aranmayarak mücerred rü‘yet ve likâ ile iktifa edilmiştir. Müslim, İbn Hıbbân, Abdulğanî b. Sa‘îd gibi hadis imamlarının kitaplarındaki tatbikatları da bu ikinci görüşe delâlet etmektedir. İbn Hıbbân, rü‘yetin, bir şey belleyecek yaşta olmasını şart koşturmuş ki, bu isabetli bir görüştür. Zira sahâbî olmak için de aynı şekilde temyîz şartı aranmaktadır.⁸³

Tâbiîn tabakasındaki olanların hepsi tâbiî olma yönüyle eşitse de, sahâbede olduğu gibi onlar da kendi aralarında ayrıca farklı derecelerde olduklarını gösteren bölümlere ayrılırlar. İlk muhâcirlere yetişenler, Peygamber’in zamanını idrak edenler, fazilet ve adâlet çokluğu, sahâbenin kendilerinden rivâyeti ile tanınanlar, fetva hususunda müracaat edilenler gibi.⁸⁴

Hâkim’in verdiği misaller üzerinde duran el-‘Irâkî’nin açıklamalarından, âlimlerin bir şahsın tabakasını tespitinde şu iki hususdan yararlandıklarını görüyoruz: Ya o kişinin hocalarından rivâyetlerini araştırıyorlar onlarda “semâ” “tahdîs” lâfızları varsa o tabakayla görüştüğü kesinleşiyor veya semâi olmadığı takdirde o tabakaya erişip-erişmediğini tespit için yaşadığı tarihlere bakılarak tabakasını tahmin etmek mümkün oluyor. İki ayrı tabakadaki âlimlerden de ilim alanlar hakkında ise çok aldığı tabakaya göre karar veriliyor. Örneğin Ebu’z-

82 es-Süyûtî , Tedrîbu’r-Râvî II,206; es-Sehâvî , Fethu’l-Muğîs III,123.

83 el-‘Irâkî , et-Takyîd ve’l-İzâh s.274-276.

84 es-Sehâvî, Fethu’l-Muğîs III,125.

Zinâd Abdullah b. Zekvân'ın rivâyetlerinin çoğunun tâbiîn âlimlerinden olması ve ilminin büyük kısmını onlardan öğrendiği bilindiği için, tabakât müellifleri onu tebe-i tâbiîn içinde saymışlardır. Halbuki o tâbiîndendir. Çünkü bir kaç tane sahâbî ile görüşmüştür. Kimi tâbiîlerin sahâbeden sayılması, onların doğrudan Peygamber'den naklettikleri mürsel rivâyetleri sebebiyledir. Aslında sahâbeden olduğu halde ya yanlışlıkla veya sahâbenin küçüklerinden olmasından dolayı, rivâyetlerinin çoğunun sahâbeden olması sebebiyle, tâbiînden sayılan sahâbîler de olmuştur.⁸⁵

Hız. Peygamber'in döneminde yaşayıp müslüman olduğu halde onunla görüşme imkânı bulamayan kişiler, sahâbe biyografi kitaplarına alınsalar da tâbiînden sayılmaktadır. Kendilerine *muhadram* denilen bu şahıslar Câhiliyye döneminde ve Rasûlullah hayatta iken yaşamışlar, fakat Peygamber'i görmedikleri için sahâbeden olamamışlardır.

Muhadramlardan yirmi tanesinin adını ilk önce İmâm Müslim kaydetmiştir. Daha sonra onlara İbnü's-Salâh 2, el-'İrâkî 23 isim ilave etmiştir. İbn Hacer İsbâbe'sinde her harfin 3. kısmında muhadramları da vermiştir. Fakat çoğu zaman onları muhadram diye açıklamamış, ancak uzun ömürlü olanları bu şekilde açıklayarak, diğerlerinde *lehû idrâk* demekle yetinmiştir. Moğoltay yüzden fazla muhadramın ismini zikretmiştir. Bunlar arasında muhadram olduğu tartışmalı olanlar vardır. Rû'yeti veya sohbeti olduğu halde kaynaklarda muhadram denilenler de olmuştur.⁸⁶ Bu konuda en fazla ismi, müstakil bir cüzde Sıbt İbnu'l-'Acemî diye tanınan Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed el-Halebî (841/1437) toplamıştır. O, Tezkiretü't-Tâlibî'l-Mu'allem bi men yükâlû innehû muhadram adını verdiği kitapçıkta 150 kadar muhadram şahsı tanıtmaktadır.

Tâbiîn âlimleri hakkında sahâbeninki kadar müstakil kitap telif edilmemiştir. Tâbiîn tabakasından olanlar; İbn Sa'd, Halife b. Hayyât, Müslim, Ebû Bekr b. el-Berkî (270/883) ve Ebû'l-Hasen b. Sümei' (259/872)'ın Tabakât'larında sahâbeyle birlikte işlenmiştir. İbn Hıbbân (354/965) K. es-Sikât'ında sahâbeden sonra ikinci tabaka olarak tâbiîni tanıtmıştır. Ebû Hâtim er-Râzî (277/890) ve Ebu'l-Kâsım b. Mende (470/1077) gibi bir kaç muhaddisin de tâbiîn hakkında

85 el-'İrâkî , et-Takyid ve'l-İzâh s.284-285; a. mlf., Fethu'l-Muğis s.364-366.

86 es-Sehâvî, Fethu'l-Muğis III,133-134; Süyûtî, Tedribu'r-Râvî II, 210.

kitapları vardır.⁸⁷ İbnü'n-Neccâr (643/1245)'ın Cennetü'n-Nâzırîn fî Ma'rifeti't-Tâbiîn'i ile Zehebi'nin Ma'rifetü't-Tâbiîn mine's-Sikât li İbn Hibbân adlı eserleri mevcuttur.⁸⁸

Hadiste sayılan hayırlı nesillerden üçüncüsüne tebe-i tâbiîn adı verilmiştir. Tâbiîleri takip edenler, onlardan sonra gelenler bu tabakayı teşkil eder. Tâbiîlerle müslüman olarak görüşüp onlardan hadis rivâyet eden ve müslüman olarak ölmüş olanlar bu tabakadan sayılır. Tebe-i tâbiîn'den en son kişinin h. 220'de öldüğü bildirilmiştir.⁸⁹

Tebe-i tâbiîn tabakası ile hadis râvîlerinin tabakaları sona ermiş değildir. Fakat sonraki tabakalar için, belli isimler kullanılmamış, onlar 4., 5. tabaka gibi rakamlarla ifade edilmiştir. Özellikle rivâyet döneminde mütekaddimûn-müteahhirûn sınırı olarak kabul edilen h. 300'e kadar râvîlerin tabakaları belirtilmeye çalışılmıştır. K.es-Sikât'ında râvîleri; sahâbe, tâbiîn, tebe-i tâbiîn ve sonrakiler (4. tabaka) şeklinde dört grup halinde sıralayan İbn Hibbân, onları genellikle h. 270-290 arasında yaşayanlarla sona erdirmiştir. İbn Hacer ise Takrîbü't-tehzîb'inde aşağı-yukarı aynı dönemi, tabakaları kendi içinde kısımlara ayırarak 12 tabakaya bölmüştür: Sahâbe, tâbiîn (5 tabaka), tebe-i tâbiîn (3 tabaka), sonrakiler (3 tabaka). İbn Hacer'in ayrımı da temelde İbn Hibbân'inkine uymaktadır. O, sadece sahâbeden sonrakileri kendi içlerinde ayrıma tâbî tutarak tabakaların sayısını artırmış olmaktadır.

Kütüb-i Sitte'nin telifiyle rivâyetlerin neredeyse tamamen kitaplara geçirildiği şeklindeki bir kanaat hâkim olmasına rağmen, muhaddisler rivâyetlerini kendilerine has metotlarla nakletmeye, daha uzun yıllar devam etmişlerdir. Onlar, doğrudan kitaplardan nakletme yerine, o kitapların rivâyetine sahip oldukları yolları, kendi isnat zincirleriyle göstermek suretiyle nakiller yapmışlardır. Bu şekilde hadis ilmiyle iştigâl edenler, yine senetlerde muhâfaza edilmiş olmaktadır. Ayrıca büyük hadis imamları için tabakât tertibinde kitaplar telif edilmiş, başlangıçtan müellifin zamanına kadar olan süre içinde yaşamış olan meşhur hadis hâfızları bu kitaplarda tanıtılmaya çalışılmıştır.

87 es-Sehâvî, Fethu'l-Muğîs III, 123.

88 İbnü'n-Neccâr'ın kitabının yazması için bkz. el-Fihristü's-Şâmil I, 664; Zehebi'nin kitabı için bkz. a.g.e. III, 1538.

89 es-Sehâvî, Fethu'l-Muğîs III, 128. İbn Hacer, Takrîb'inde tebe-i tâbiîn tabakasını kendi içinde üç tabakaya ayırmıştır.

D. MUHADDİSLERİN DERECELERİ

Muhaddisler için hadis ilmindeki derecelerine göre bazı lakaplar kullanılmıştır. Bunları şöyle sıralayabiliriz: Müsnid, Muhaddis, Müfid, Hâfız, Emîrû'l-mü'minîn fi'l-hadîs. Son devirlerde Huccet ve Hâkim de bunlara dahil edilmiştir. Fakat Huccet, ta'dîl lafızlarından olup hıfz ve rivâyet lakaplarından değildir. Hâkim de, kadılık görevinde bulunanlar için kullanılmıştır. O halde bu ikisinin, hadisçilerin lakapları arasına katılması doğru değildir.⁹⁰

Bir de *sâhibü hadîs* veya *min Ashâbi'l-hadîs* terimi vardır. Hadis talebesi için *yatlubü'l-hadîs* veya *yektübü'l-hadîs* terimleri kullanılırken, hadis ilminde belli bir birikimi olan ve hadisleri delil olarak kullanıp, onlarla amel edenler için muhaddis yerine bu iki terimin kullanıldığını görüyoruz. Hüseyim b. Beşîr (183/799), "Hadis ezberlemeyen Ashâb-ı hadis'ten değildir" ve Ebû Bekr b. Ebî Şeybe (235/849) de, "İmlâ metoduyla yirmi bin hadis yazmayan sâhibi hadîs sayılmaz" sözleriyle, sonrakilerin Muhaddis ve Hâfız dediklerini kastetmişlerdir.⁹¹

Başta saydığımız hadisçilerin lakaplarından en alt derecede olan Müsnid'dir. Hadisi isnadıyla rivâyet edene Müsnid denilir. İster o hadis hakkında bilgiye sahip olsun, isterse mücerret rivâyet etmiş olsun farketmez. Muhaddis Müsnid'den üstündür. Muhaddis ile Hâfız özellikle selef döneminde eş anlamlı kelimeler olarak da kullanılmaktadır.⁹²

Müfid terimi ise, bir beldeye başka bölgelerden gelen hadis talebelerine o belde-nin meşhur muhaddislerini tarif eden, onların hadislerini aktaran kişi için kullanılmıştır. O, Hadis hocalarını ve onların âli isnatlarını iyi bilir. Diğer bölgelerden kendisine yazılı müracaat edenler için, hadis hocalarından onlar adına icâzet alıverir. İşte sürekli bu faaliyetleri yapanlar Müfid olarak adlandırılmıştır. Bir grup hadisçi bu lakabla meşhur olmuştur.⁹³ ez-Zehabî, "Huccet'in Sika'dan üstün olduğu gibi örfe göre Hâfız da Müfid'den daha üstündür" diyerek, hem bu iki grup

90 Abdülfettâh Ebû Ğudde, "Ümerâü'l-Mü'minin fi'l-Hadîs" s.103.

91 es-Süyûtî, Tedribü'r-Râvi I,26.

92 es-Süyûtî, Tedribü'r-Râvi I,24,26.

93 es-Sem'ânî, el-Ensâb 'müfid' md. Bazı muhaddisler tanıtılırken Müfidü Bağdâd gibi şehir kaydıyla, bazıları da Müfidü'l-cemâ'a ve Müfidü't-talebe şeklinde herkese ve ilim talebelerine yardımcı olarak tanıtılmıştır. (es-Süyûtî, Tabakâtu'l-Huffâz s.455,457) el-Muhsin b. Ali et-Tenühî h. 304'te Bağdat'a gelince kendilerinden hadis sema etmek için oradaki muhaddislerin isimlerini sormuş, 400 hocanın adı yazılarak ona verilmiştir. (el-Hatîbü'l-Bağdâdî, el-Câmi' II,220-221)

istilahı birbirinden ayırmış, hem de Müfid ile Hâfızı mukayese etmiştir.⁹⁴

Emîrû'l-mü'minîn fi'l-hadîs lakabı genellikle o kişinin kendi zamanındaki âlimlerin hepsinden üstün olduğunu ifade etmek için kullanılmıştır. Ancak bu ifade 'hata ve yanlış yok' veya 'tenkit edilmemiş' anlamına gelmediği gibi, mutlak olarak 'asrında hiç kimsenin ona denk olamadığı' anlamına gelmez. Bazılarına güçlü hâfızasından veya ince anlayış ve vakarından dolayı da bu lakap verilmiştir.⁹⁵

Muhammed Habîbullah eş-Şenkîfî (1326/1908) Hediyyetü'l-Muğîs fi Ümer-âi'l-Mü'minîn fi'l-Hadîs adındaki manzum kitapçığında bu lakaba sahip olanları saymıştır. O, Zührî, Leys, Evzâî gibi bir çok büyük hadis imâmı için bu lakabın kullanıldığını göremediğini belirtirken, Ebû Ğudde kullanımının daha sonra yaygınlaştığı için bunun normal olduğunu bildirmiştir.⁹⁶ Şu'be b. el-Haccâc, Süfyân es-Sevrî, İshâk b. Râhûye, Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Ma'în, Buhârî, Müslim, Dârakutnî ve son dönemden de İbn Hacer el-'Askalânî gibi büyük hadis imamları için bu lakabın kullanıldığı görülmektedir.⁹⁷

İbn Hacer, Hâfız lakabı verilen kişide bulunması gereken şartları sistematik olarak şu şekilde sıralamıştır: 1. Hadis ilminde meşhur olmak 2. İlmi kitaplardan değil bizzat hocalardan öğrenmek 3. Râvîlerin tabakât ve mertebelerine vâkıf olmak 4. Cerh-ta'dîl ilmîni bilmek 5. Sahîh hadisi sakîm'den ayırabilmek. İşte bu beş hususun son üçündeki bilgilerin çoğuna sahip olan ve bir de ana hadis kitaplarındaki hadislerin çoğuna vâkıf olan kişiye "hâfız" lakabı verilir.⁹⁸ Ana hadis kitapları Kütüb-i Sitte ile Ahmed b. Hanbel'in Müsned'i, el-Beyhakî'nin Sünen'i ve et-Tabarânî'nin Mu'cemleridir. Tâcuddîn es-Sübki, ana hadis kitaplarının önemli bir kısmın ezberlenmesiyle birlikte, bu kitapların hocalardan dinfakîh, Lâhor 1389/1969.

Devamı gelecek sayıda

94 ez-Zehbî, Tezkiretü'l-Huffâz III, 979.

95 Abdülfettâh Ebû Ğudde , a.g.mkl. s.104.

96 Abdülfettâh, a.g.mkl. s.120-121.

97 Ahmed Muhammed Şâkir, el-Bâisü'l-Hasis s.154. Abdülfettâh, a.g.mkl. 'de kendilerine o lakabı verenleri ve kaynaklarını göstererek 26 muhaddisi toplamış, ilâve olarak diğer ilimlerde bu lakabı alanları da saymıştır. Sa'd Ahmed Bilâl da es-Sirâcu'l-Münîr fi Elkâbi'l-Muhaddisîn (Riyâd 1417/1996) adlı kitabında, hadisçiler için övgü mahiyetinde kullanılan 33 lakap tespit ederek, o lakaplarla bilinen meşhur muhaddislerin isimlerini liste halinde vermiştir.

98 es-Sehâvî , el-Cevâhir ve'd-Dürer I,30. Hâfız lâkabı için ayrıca bkz. el-Hatîbü'l-Bağdâdî, el-Câmi' II, 172-173.